

A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban

Krausz Tamás és Ungváry Krisztián vitája

A sajtóban folyó történészviták visszatérő rákfenéje, hogy a szerzők eleve bizonyos álláspontot tulajdonítanak a vitapartnerüknek, és onnan kezdve inkább azzal vitatkoznak, nemegyszer egészen függetlenül a válaszoktól. Ez persze a legkevésbé sem segíti az álláspontok közelítését, nem hogy tisztázását. Ezért üdvözítőek azok a vitaestek, ahol két, egymás értelmezéseit és értékeléseit akár kölcsönösen elvető történészt ültetnek egy asztalhoz, mert a szembesítésből jellemzően több haszon származik, mint a fórumrovatokban elhelyezett ütésváltásokból. És ha mégse lenne haladás, akkor még mindig van esély a személyeskedésre, remélik sokan. Hiszen a történettudomány világtól sem idegen a „bulváréhség”, a szakmai vitákat az újságírók legtöbbször igyekeznek személyi ellentétekre, politikai kapcsolatokra és hatalmi játszmákra is lefordítani, amint azt az utóbbi években nyilvánosságot kapott történészviták (pl. a 2012-es Gerő–Romsics-ügy, Bolgár Dániel és Ungváry Krisztián 2015 óta zajló vitája) mediarecepciója is tanúsítja.

Jellemző módon nyomorúságosan leegyszerűsítve süllyed le a nyilvánosságba Krausz Tamás és Ungváry Krisztián szakmai vitája is, amelyet a második világháborús magyar megszálló csapatok Szovjetunióbeli tevékenységéről – és általában a keleti fronton folytatott harci cselekmények jellegéről és megítéléséről folytattak. Médiума válogatja, hogy a „korszerű”, nyugati irodalom – például Timothy Snyder *Véres övezete*¹ – alapján

¹ Timothy SNYDER: *Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában*. Park Kiadó, Budapest, 2012. 187–382.

álló, széles horizontú Ungváry Krisztián áll szemben a „marxista” jelzővel diszkreditálni szándékozott,² „öskövületnek” beállított Krausz Tamással (mintha a 20. század legjelentősebb történelmi iskolája, az Annales nem marxi ihletettséggű volna, és egyáltalán, nem lenne minden tudós valahol Marx gyermeke, aki struktúrákban gondolkodik és a történelmet nem olyan kevésbé operatív kategóriákkal akarja leírni, mint az „egyéniesség”, a „néplélek”, a „korszellem”). Vagy éppen ellenkezőleg: az integer személyiségű Krausz Tamás áll szemben a Nemzeti Együttműködés Rendszerének emlékezetpolitikáját kiszolgáló Ungváryval³ (holott ennek a beállításnak a hamissága is menten kitűnik azok számára, akik legalább minimálisan ismerik Ungvárynak a hivatalos emlékezetpolitikát következetesen és kíméletlenül bíráló írásait például a holokausztban való magyar részvétel elhallgatása miatt). Vitabeszámolómban igyekszem „túllépni e mai kocsmán”.

A diskurzushagyomány

A szakmai vitára Ungváry Krisztiánnak *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944* című könyve adott alkalmat. A vitát 2016. február 19-én tartották meg az Osiris Kiadó vezetőjének, Gyurgyák Jánosnak a közreműködésével. Gyurgyák egyébként az esten hangsúlyozta, mennyire fontosnak tartja, hogy ne sajátítsák ki „emlékezetpolitikai intézetek” a történelmi kérdések értelmezését. A Krausz–Ungváry-vita amúgy illusztris, bár szűknek bizonyuló helyszínt kapott: a tudományos vitákra nem jellemző felfokozott érdeklődés részben a téma, részben a vitapartnerek előéletével magyarázható.

² Lásd például: Cáfolták a marxista történész vádjait. *Magyar Nemzet Online*, 2016. március 3. Elérhető: <http://mno.hu/tortenelem/minden-szavatacafoltak-a-marxista-tortenesznek-1331487> Letöltve: 2016. március 4.

³ Az efféle megközelítések állatorvosi lova: KERTÉSZ Ákos: Ungváry Krisztián Orbán zsoldjában. *Kanadai Magyar Hírlap*, 2016. január 25. Elérhető: <http://kanadaihirlap.com/2016/01/25/ungvary-krisztian-orban-zsoldjaban/> Letöltve: 2016. március 4.

A diskurzushagyományba „beavató” Gyurgyák János nyomán kijelenthetjük: nagyjából 10-15 évente „fellángol az érdeklődés” a magyar honvédség második világháborús szerepvállalása iránt. 1972-ben jelent meg az akkoriban még – ezt én teszem hozzá – a „nemzeti illúziófoszlatás” igényével író Nemeskürty István *Rekviem egy hadseregért* című, sebeket feltépő műve a 2. magyar hadsereg „elhallgatott” tragédiájáról. 1983-ban készült el, de csak később mutatták be Sára Sándor filmrendező *Pergőtűz* című dokumentumfilmjét. Az ugyanezen címmel megjelent *oral history*-könyvet, amely a Donnál harcoló katonák visszaemlékezéseit tartalmazta, 1988-ban publikálták. Juhász Gyula írt hozzá bevezetőt, hangsúlyozva: „ezt a háborút még senki se beszélte ki nálunk igazán, pedig meg kell ezt most már kezdeni.”⁴ 2004-ben született meg Ungváry Krisztiánnak a *Magyar honvédség a második világháborúban* című monográfiája. Ungváry könyvét sok helyen méltatták. Ámde miután 2013-ban megjelent *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban* című dokumentumkötet, amely a következő mérföldkönek számított, mivel addig nem ismert oroszországi forrásokot közölt, bevezetőjében a téma irodalmát áttekintő Krausz keményen megbíráltta Ungváryt. Krausz azt írta: Ungváry rendszeresen beszámol ugyan „német források alapján” a magyar honvédség által elkövetett háborús bűncselekményekről, „azonban ezzel egy időben mentegeti is az emberiség és az emberiség elleni bűncselekményeket elkövető náci (német és magyar) partizánvadászokat és partizánvadászatot, mert úgy tesz, mintha a szovjet partizánok – akik a területlábakkal szemben saját házaikat, földjüket, családjukat, jószágaikat, országukat védték – üldözésének lehetne bármilyen akceptálható nemzetközi jogi alapja a Wehrmacht vagy az SS részéről.”⁵ Ungváry Krisztián a 2015 végén megjelent *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban* című munkájában így vá-

⁴ SÁRA Sándor: *Pergőtűz. A 2. magyar hadsereg pusztulása a Donnán*. Tinódi, Budapest, 1988.

⁵ *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok, 1941-1947*. Szerk.: KRAUSZ Tamás-VARGA Éva Mária. L'Harmattan, Budapest, 2013. 24.

laszolt: „2013-ban Krausz Tamás és Varga Éva Mária: *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban* címmel egy forráskiadványt publikáltak, amely a nyilvánosság előtt látszólag áttörést ért el a téma kezelésében. Ez azzal függött össze, hogy a kiadvány előszava súlyos téziseket fogalmazott meg: Krausz és Varga szerint a »horthysta« magyar csapatok népirtást követtek el a Szovjetunióban. A magyar sajtóban ezt követően számos helyen cikkeztek a témáról, a történészszakma véleménye a forráskötetről több szempontból is egységesen elutasító volt.”⁶

Ha ezekhez még hozzátesszük, hogy Krausz Tamás egy másik fronton, a Magyar Nemzeti Levéltárral vívott „dokumentumkötet”-háborúja során nemcsak az L. Balogh Béni szerkesztésében megjelent „*Törvényes megszállás – szovjet csapatok Magyarországon, 1944–1947*” című forráskiadványt nevezte „tudományos botránynak”, de azt is kijelentette, hogy „politikailag motiválnak” tekinti Ungváry Krisztián munkásságát és a „hidegháború legfagyosabb időszakában keletkezett koncepciók” megkésett importálójának nevezte őt,⁷ akkor nem csodálkozhatunk, hogy ilyen sokan voltak kíváncsiak a vitára. Krausz Tamás és Ungváry Krisztián összecsapása olyan totális háborút ígért, amelyben nem lesznek tekintettel holmi civilekre. Hiába igyekezett hűteni a kedélyeket a politikai kiszólásoktól és személyeskedésektől mentes tudományos vitát ígérő Gyurgyák János, várható volt, hogy az est egy adott pontján elszabadulnak az indulatok, hiszen a vitázókat könyveik főcímében ugyan

⁶ UNGVÁRY Krisztián: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény – elbeszélés – utóélet*. Osiris, Budapest, 2015. 14. – Ungváry a Krausz–Varga-kötetet a *Századokban* publikált 2013-as recenziójában már megjelenését követően úgy jellemezte, hogy az a szembenézés folyamatát inkább „akadályozza”, mintsem „elősegíti”. (UNGVÁRY Krisztián: *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok, 1941–1947. Századok*, 2013/6. 1561.) – A Kossuth Klub asztalánál Krausz Tamás a dokumentumkötetük visszhangját összegyűjtő *A magyar megszállás – vajúdo nemzeti önismeret* című füzetben megjelent írásokra hivatkozva kérte ki, hogy a „történészszakma egységesen elutasító” lenne e kiadványukkal szemben. (Lásd *A magyar megszállás – vajúdo nemzeti önismeret. Válasz a kritikákra*. Szerk.: GÉMESI Ferenc. ELTE Ruszisztikai Központ–Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest, 2013.)

⁷ KRAUSZ Tamás: *Egy levéltári kurzuskötet a Győzelem 70. évfordulóján. Eszmélet*, 106. (2015. nyár), 91. (86–99.)

csak egyetlen betű, de a felkeresett levéltárakban 1500 kilométer, stílusukban és a második világháború keleti frontjáról adott értékeléseikben pedig – Ungváryval szólva – „egy egész világ” választotta el. Az alábbiakban arra törekszem, hogy a főbb csomópontokat kiválasztva – amelyek egyben elágazási helyek is – ismertessem Krausz Tamás és Ungváry Krisztián állításait, és adott esetben kritikailag viszonyulni azokhoz.⁸

A „Nagy Honvédő Háború” mítosza vagy valósága?

A „meghaladott narratívákkal való leszámolást” előirányzó Ungváry Krisztián alaptézise, hogy a „Nagy Honvédő Háború” – amely Krausz Tamás második világháborús tárgyú munkáinak is központi fogalma – pusztán egy „sztálinista mítosz”, a Szovjetunióban központilag kitermelt propagandatermék, amelytől el kell szakadni. Szerinte hamis az a beállítás, hogy a Szovjetuniót megtámadó németek és szövetségeseik álltak szemben a hazájukat védő szovjet állampolgárokkal. Ezt a karakteres állítását Ungváry azzal a megdöbbenést keltő kijelentéssel kívánta bizonyítani a vitán, hogy „a sztálingrádi német csapatoknak 40%-a volt szovjet állampolgár”, mivel „a 6. hadsereg élelmezési létszámából 51 783 volt szovjet és 139 832 volt német állampolgár 1942 novemberében”. Csakhogy ha az Ungváry által megadott számokkal kalkulálunk, akkor a százalékszámítás szabályai alapján nem 40%-os, hanem 27%-os részvételt kapunk, hiszen százalékszámításnál nem a németek létszámához, hanem a 191 615 fős összlétszámhoz kell viszonyítani a szovjet állampolgárokat.⁹ Ungváry Krisztiánnak nagy

⁸ Ez úton mondok köszönetet Deák Istvánnak és Fóris Ákosnak, akik észrevételeikkel segítették munkámat.

⁹ Hozzá kell tenni, hogy Ungváry a Krausz–Varga-dokumentumkötet a *Századokban* megjelent első bírálatában a szovjet állampolgároknak még „nem kevesebb, mint egy harmadáról” írt: „A Sztálingrádban harcoló »német« katonák nem kevesebb, mint egyharmada volt eredetileg szovjet állampolgár. A 6. hadsereg 1942. november közepén kelt állományjelentése szerint a bekerített hadosztályok 172 747 katonája mellett 51 780 szovjet segédszolgálatos szolgált.” (UNGVÁRY Krisztián: *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban*.)

karriert befutó „40 százaléka” tehát téves, de ettől függetlenül a „Nagy Honvédő Háború” fekete–fehér voltát eltagadó állításainak van relevanciája: valóban szovjet állampolgárok irdatlan tömege – közel egymillió fő – harcolt a Wehrmacht oldalán. Ungvárynak ama állítása is nagyon plauzibilis, hogy amikor a helyi lakosság együttműködött a megszállókkal, legtöbbször nem ideológiai okokból, „szovjetellenességből” tette ezt, hanem mert az adott helyzetben ez a kooperálás adott nagyobb esélyt a túlélésre. Ugyanakkor alapjaiban kétlem, hogy a „Nagy Honvédő Háború” dekonstrukciója jegyében helyes lenne „polgárháborúként” leírni a második világháború nevezett eseményeit. Történészként hivatkozhatok arra, hogy 20-25 évvel korábban egy konkrét polgárháború zajlott le Szovjet-Oroszországban, és elég könnyű belátni, hogy ehhez képest 1941 és 1944 között lényegileg más küzdelem zajlott még akkor is, ha a szovjet történetírás az „imperialista intervenciók” elleni 1918–1922 közti küzdelmet szintén „honvédő háborúként” olvasta. Ungváry tehát a szovjet történetírás egy koncepcióját fordítja a visszájára, mikor a „Nagy Honvédő Háborút” „polgárháborúnak” minősíti.

Krausz Tamás abban igazat ad Ungváry Krisztiánnak, hogy a második világháború keleti hadszínterén az emberek sokszor nem ideológiai alapon, hanem túlélési kényszerhelyzetben választottak vagy váltottak oldalt, majd álltak át újra, ha éppen érdekeik úgy kívánták: csak a „kivételes hősök” azok, akik ki tudják vonni magukat e kényszerek hatása alól. Szerinte a sztálingrádi német hadseregben harcoló szovjet állampolgárok jelentős része is kényszersorozott volt, akik akár az első adandó alkalommal megszöktek. Ungváry fegyverét visszafordítva Krausz éppen az érdekek hangsúlyozásával húzza alá a Nagy Honvédő Háború realitását: a Szovjetunió állampolgárai nem „Sztálint” vagy az „államszocializmust” védték 1941 és 1944 között szovjet területen, hanem az életüket és a javaikat. Krausz ragaszkodik ahhoz, hogy nem ideológiai kérdés, hanem tény: Németország támadta meg a Szovjetuniót, a magyar honvédség pedig a hitleri Németország csatlósaként, annak népi-
pártó poli-

Levéltári dokumentumok 1941–1947. 1574.) Ám az itteni adatok alapján 23%-ot kapunk, amely jóval kevesebb, mint az egyharmad.

tikájában szerepet vállalva működött a keleti fronton. A „nem ideológiai meghatározottságra” – amelyben tehát egyetértének a vitázók, még ha máshonnan szemlélik is – Krausz példának hozza Jichak Arad, a Jad Vasem korábbi igazgatója (és egykori szovjet partizán) által publikált eredményeket, miszerint félmillió zsidó származású katona harcolt a Vörös Hadseregben: „Ha nincs jó és rossz oldal, akkor miért állt be 500 000 zsidó katona a Vörös Hadseregbe? Ők is a sztálini rendszert védték? És a zsidó partizánok? Nem lehet úgy tenni, mintha nem lett volna jó és rossz oldal. A népirtást a nácik követték el, és nem a szovjetek, ezért nem lehet azonos mércével mérni a két rendszert. Az egyik felszabadította Európát a náci uralom alól, ezt nem szabad elfelejteni” – nyomatékosítja Krausz. Egyébként pedig a „Nagy Honvédó Háború” megnevezés létjogosultságát tagadó, demitizáló törekvésekben a Szovjetunió második világháborús „történelmi érdemeinek” elhallgatására és a nácizmus bűneinek relativizálására irányuló emlékezetpolitikai szándékot fedez fel.

Krausz meggyőződése, hogy a két ominózus munka címeinek – egy névelő híján – teljes azonossága szimbolikusan is kifejezi, hogy két, egymást kiszorítani szándékozó narratíva, a saját maga által képviselt „antifasiszta” és az Ungvárynak tulajdonított „antikommunista” elbeszélés áll harcban. Egyúttal úgy látja, hogy ezzel a második világháború értelmezése körül világszerte zajló intellektuális küzdelem ért el a 2000-es években Magyarországra. Tehát mindkét könyvnek nemzetközi beágyazottsága van, hangsúlyozta az önképe szerint „defenzív” pozícióból beszélő Krausz, mivel a tendencia az, hogy az antikommunista narratíva fokozatosan kiszorítja a korábban domináns antifasiszta narratívát.

Az ELTE professzora azzal állította pellengérré vitapartnerét a Kossuth Klubban – azon túl, hogy felemlgette orosz tudásának erős hiányosságait –, hogy rámutatott: Ungváry Krisztián „a maguk országaiban is szélsőséges szerzőként elkönyvelt” Alekszandr Gogun és Bogdan Musial munkáira alapoz,¹⁰ akik

¹⁰ Krausz Tamás korábbi tanulmányában ezt írja: „... Bogdan Musial német-lengyel történész például a lublini zsidók lemészárlását úgy interpretálja, mintha az válasz lett volna a szovjetek kelet-lengyelországi terrorjára a

– Krauszt idézve – „mentegetik az egész második világháború történetében azt az oldalt, amelyet nézetem szerint Krisztián is menteget”. Itt azonban tegyük hozzá, hogy Gogun – aki 2012–2013-ban a washingtoni Holocaust Emlékmúzeum, 2013-ban pedig a Jad Vasem Intézet posztdoktori ösztöndíját nyerte el – a vitát követően a *Múlt-kor* történelmi portálon megjelentetett nyílt levelében kérte ki, hogy őt „szélsőséges szerzőként” tartanák számon.¹¹ Ungváry Krisztián pedig már a vita során tagadta, hogy Gogun periferikus szerző lenne.

Krausz szerint a háborús felelősség kérdése egyértelmű: a háborút Németország robbantotta ki, és 13,5 millió civilt gyilkoltak meg a Szovjetuniót megtámadó megszállók. Ungváry azonban úgy érvelt, hogy a világháborúhoz vezető spirált Sztálin indította el,¹² és nem hagyható figyelmen kívül, hogy a Szovjetunió egy totalitárius diktatúra volt, amely felszabadította ugyan Európa keleti felét a náci uralom alól, de menten importálta helyére a saját rendszerét. Ehhez a vitában hozzá is tette: ha a második világháború keleti frontján történtek elbeszélésekor az ideológiai szintről alámerülünk az egykori esemé-

német--szovjet paktum után. A szerző elfogadja a náci propagandatézist arról, hogy a zsidókat azért kellett megsemmisíteni, mert fontos szerepet játszottak a kommunista hatalmi struktúrában 1939 és 1941 között. (Mintha azokban a városokban, falvakban, országokban, ahol a zsidók semmiféle »kommunista struktúrához« nem tartoztak, megmenekültek volna...)” (KRAUSZ Tamás: Az ismeretlen holokauszt a Szovjetunió elfoglalt területein. Vázlatok a náci népiptás okairól és természetéről. *Eszmélet*, 61., 37.)

¹¹ Alekszandr GOGUN: Az ukrán nacionalistákról, a holokausztról és a tudományos tisztességről – válasz Krausz Tamás vádjaira. *Múlt-kor*, 2016. február 25. Elérhető: <http://mult-kor.hu/az-ukran-nacionalistakrol-a-holokausztrol-es-a-tudomanyos-tisztessagrol---valasz-krausz-tamas-vadjaira-20160225> Letöltve: 2016. február 29.

¹² Az itt ki nem bontott állítást – amely szerint Sztálin a hitleri Németország megtámadását és a világháborút tervezte, továbbá a német baloldal 1930-as évek eleji megosztásával, a „szociálfasizmus” tézisének meghirdetésével Hitler hatalomra jutását is elősegítette – részletesen lásd az *Élet és Irodalom*ban zajló 2009. szeptemberi és októberi vitában, ahol Ungváry állítását Mitrovits Miklós, Sz. Bíró Zoltán és Székely Gábor bírálta. MITROVITS Miklós: Egy paktum furcsa évfordulójára. *ÉS*, 2009/36. szeptember 4.; UNGVÁRY Krisztián: Egy paktumról. *ÉS*, 2009/38. szeptember 18.; MITROVITS Miklós: A történelem átértelmezése? *ÉS*, 2009/39. szeptember 25.; Sz. BÍRÓ Zoltán: Érvek és paktumok. *ÉS*, 2009/41. október 9.; SZÉKELY Gábor: Egy vita margójára. *ÉS*, 2009/43. október 22.

nyek szintjére, akkor szintén nem annyira egyértelmű a helyzet, mint amennyire azt a Krausz Tamás által harcosan képviselt „antifasiszta narratíva” sugallja. Példaként a Kijev belvárosában történt robbantást említette, amikor a visszavonuló szovjetek a levegőbe röpítették a korábbi NKVD-székházat, illetve annak környezetét. – De mekkora sugárban? – kérdezhetjük. Ungváry a „komplett belváros” felrobbantásáról értekezett. Krausz szerint viszont – ráadásul ő úgy is véli, természetes, hogy a 30-50 millió ember kiirtásának tervével érkező német megszállók ellen a szovjetek nem harcolhattak finom eszközökkel – csak „néhány ház”. Vagyis a „vitázók” nem hogy „ideológiai kérdésekben”, de sokszor könnyebben eldönthető ténykérdésekben sem tudtak egyetértésre jutni.

A kijevi székházrobbantás vitatott esetének elbeszélése alkalmat adott a szereplőknek arra is, hogy kitérjenek a kollaborálás problematikájára: a Babij Jarnál kivégzett kijevi zsidók lakását ugyanis azon helyiek kapták meg, akik az NKVD robbantása következtében elveszítették a sajátjukat. Kollaboránsnak tekinthető-e azok, akik ezt az „ördögi” ajánlatot elfogadták? Ungváry Krisztián szerint nem: ő ugyanis a témával kapcsolatos újabb nyugati irodalom megközelítéseihez hasonlóan a „kollaborálás” fogalmát az ideológiai azonosuláshoz köti. Krausz Tamás tágabban értelmezett kollaboráció-fogalmat használ: azokat, akik a náci megszállók mellé álltak és részt vettek a holokausztban, valamint saját honfitársaik irtásában, szerinte nem lehet másnak nevezni, mint kollaboránsoknak. Azt pedig nem tartja meglepőnek, hogy a partizánok később bosszút álltak azokon, akik kiszolgálták a megszállókat. Úgy érzem, itt mindenképpen hozzá kell tenni, hogy a „megszállók”–„kollaboránsok”–„ellenállók” normatívnak tekintett hármass felosztása nem mindig írja le a keleti front egykori történelmi valóságát: az „ellenállók” sokszor nemcsak a „megszállókat”, hanem a „megszálltakat” is irtották. Például a Bielski testvérek partizáncsoportjának nemcsak a náci és kiszolgálóik, de a náciellenes, ám ugyanakkor antiszemita lengyel ellenállók ellen is harcolniuk kellett.¹³

¹³ DEÁK István: *Európa próbatétele. Együttműködés, ellenállás és megtorlás a második világháború alatt*. Argumentum, Budapest, 2015. 126.

A partizántevékenység megítélése

A „kollaboráció” definiálásánál sokkal nagyobb ellentét választja el a vitázó feleket a szovjet partizántevékenység leírásában és megítélésében. Ungváry Krisztián két lényegi kérdésben is ütközik a Krausz Tamás által képviselt állásponttal: először is, Ungváry szerint a partizánmozgalmat a kommunista párt és az NKVD szervezte. A „partizánmítosz” szerinte elleplezi azt a tényt, hogy a partizántevékenység nem a „gaz megszállók” elleni spontán felháborodás eredményeként bontakozott ki. Itt nyomatékositani kell, hogy Ungváry a „partizánok” fogalmát is leszűkítve értelmezi: csak azokat számítja a partizánok közé, akik szervezett csoportokba tömörültek, kapcsolatban álltak Moszkvával, és fegyverük volt. Így például a vilnai gettóból elmenekült zsidókat – akik mindenekelőtt életben szerettek volna maradni – nem. Ezek a partizán-csoportok nemegyszer a velük szemben álló megszállóknál is jobban fel voltak szerelve. Ennek ellenére – és ez Ungváry második fontos állítása – a partizánmozgalom határfoka igen alacsony volt: a partizánok „500 000 fasiszta áldozatáról” értekező szovjet történetírás szerinte teljesen hamis képet festett a szovjet partizánokról, akik valójában „szánalmasan kevés” sikert értek el. A képromboló szerepében fellépő fiatalabb történész azt állítja, hogy a partizántevékenység legfontosabb feladata valójában nem is a megszállók elleni harc, hanem a „sztálinizmus” német vonalak mögötti fenntartása volt, továbbá a németekkel való kollaborálástól való elrettentés a saját lakosság terrorban tartásával. Példaként a „Nagy Honvédő Háború” egyik ikonja, Zoja Kozmogyenszkaja esetét említette: az államszocializmus idején a szovjet hősiesség emblémájának megtett fiatal partizánlányt a helyi lakosok feljelentésére fogták el, amikor társaival, a „felperzselt föld” taktikájának megfelelően, falusiak parasztházait és istállóit gyűjtogatta Petriscevóban. A „kollaboráció” kérdéséhez visszakanyarodva Ungváry szerint azt az ukrán parasztot, aki javait védve feljelentette a gyűjtogató Zoját, nem lehet kollaboránsnak tekinteni, hiszen nem lehetett más döntése: „Ha az Önök istállóját kezdik el gyűjtogatni egy ilyen hábo-

rúban, feltehetően Önök sem a »felperzselt föld« parancsának végrehajtásán fognak tovább gondolkodni, hanem azon, hogy a saját javaikat hogy tudják megőrizni.” Vagyis: „A sorsukat az emberek nem maguk döntötték ilyenkor el, hanem választották mások helyettük.” A partizánháború se mondható el abban az „ideológiai történetben”, ahogy értelmezése szerint Krausz Tamás teszi – nyomatékosította Ungváry.

Krausz ezzel szemben alapjaiban kérdőjelezi meg, hogy a reguláris hadseregek hatékonysági mércéjét a szovjet partizánmozgalomra lehetne alkalmazni: ilyen mércéknek ugyanis a világtörténelem egyetlen partizánmozgalma sem felelne meg. A partizánmozgalomnak ugyanis az volt a feladata – érvelt Deák István legújabb monográfiájára¹⁴ is hivatkozva –, hogy maga mellé állítsa a civil lakosságot, nyugtalanítsa az ellenség hátszárát és megnehezítse az ellenséges csapatok frontra szállítását. Márpedig ezt a feladatot elég jól ellátta, annak ellenére, hogy a legtöbb partizán fegyvertelenül és felkészületlenül, állandó életveszélyben kezdte el a megszállók elleni harcot. Ennek megértéséhez Vaszilij Bikov fehérorosz író *Hajnalig élni* című könyvét ajánlotta. Krausz teljesen hamisnak tekinti azt a képet, amelyet Ungváry Krisztián Bogdan Musial könyve alapján a partizánokról festett (részegeskedő, nem szabálykövető módon, például megkülönböztető jelzés nélkül harcoló csoportok). „Mit kellett volna csináljanak, amikor már 1941 végére másfél millió embert irtott ki a náci hadigépezet?” – tette fel a kérdést.

A vodkafogyasztás mértékének és a szeszfőzés elméleti lehetőségeinek vizsgálata mikroszintre vezette a vitát, annak egyik legérdekesebb szakaszát hozva el ezzel. Krausz Tamás azzal érvelt, hogy a partizánok már azért sem főzhetek volna szeszt, mert akkor a füstöt látva azonosíthatták volna a tartózkodási helyüket a megszállók. Ungváry szerint azonban „egészen más volt a partizánháborúnak a realitása”, mint amit Krausz Tamás vázolt: a Szovjetunió hatalmas mérete miatt nagyjából 300 megszálló katona jutott egy Pest megyényi terület ellenőrzésére, úgyhogy nehéz volt bármit is felfedezniük, pláne a szük-

¹⁴Lásd: DEÁK István: *Európa próbatétele*. A Szovjetunió németek által elfoglalt területein kialakuló ellenállásról: Uo. 167–170.

séges helyismeret nélkül. Krausz viszont annál a pontnál vonta kétségbe Ungváry Krisztián helyismeretét, amikor utóbbi azt állította, hogy a partizánok nemcsak hogy Moszkva parancsainak engedelmeskedtek és oda is jelentettek, hanem azt is, hogy állandó rádiós vagy telefonos összeköttetésben álltak a szovjet fővárossal.

Krausz Tamás meggyőződése, hogy a partizán-tevékenység szervezése eleve kivitelezhetetlen volt: nem hogy Sztálinnak, de a hadsereg vezetésének sem volt elképzelése arról, miként kell partizán-tevékenységet folytatni. – Ön kitalál történeteket – jegyezte meg. Érzésem szerint a vitának ezen a pontján Krausz elmulasztotta a „két Krisztián” szembesítését (Krausznak, saját bevallása szerint, olyan érzése volt Ungváry Krisztián munkáját olvasva, mintha két külön szerző írta volna, akik állandóan zárójelbe teszik egymás állításait. Az „egyik Krisztián” elismeri a megszállók által elkövetett bűntényeket, a „másik Krisztián” azonban relativizálja azokat). Föl lehetett volna tenni a kérdést Ungváry Krisztiánnak: amennyiben egyszer azt állítja, hogy a szovjet partizánmozgalmat alapjában a párt és az NKVD szervezte, másszor viszont kijelenti, hogy a szovjet harcolók anynyira nem azonosultak a „Nagy Honvédó Háború” eszméjével, hogy a vonalak mögé ledobott szovjet ügynökök 99 százaléka (honnan van erről adat?) azonnal eldobta mindenét és lelépett, akkor kik szervezték a partizánmozgalmat?

„Népiirtás-e” a „tömegyilkosságok sorozata”?

Annak megítélésében is szembenálltak egymással a felek, hogy népiirtó tevékenységet folytattak-e a megszálló csapatok a Szovjetunióban, vagy sem. Bár abban egyetértettek, hogy a hitleri Németország 30-50 millió ember kiirtásának szándékával támadta meg a Szovjetuniót, Ungváry kiemelte: a magyar katonák nem népiirtó parancsokkal és feladatokkal érkeztek a Szovjetunióba, ezért esszenciális különbség létezett a Wehrmacht, az SS és a Magyar Honvédség között. Noha a Magyar Honvédség vezetése a legfelső szinten tudott a nácik

által elkövetett népirtásról és a Szovjetunió területén folyó holokausztban 1942 júniusáig a magyar honvédek is részt vettek, a magyarok a szovjet lakosság ellen általában nem folytattak „népirtó” tevékenységet, mivel – ahogy Ungváry Krisztián aláhúzza – „a tömeggyilkosságok sorozatát nem lehet népirtásnak nevezni”.

Ugyanis a népirtás kapcsán is – a kollaborációhoz hasonlóan – a fogalom szűkebb, ezúttal jogi értelmét használta, amely szerint egy adott közösség minden egyes tagját halálra ítélő tevékenységet lehet csak „népirtásként” jelölni. Ungváry ezért a második világháború keleti frontján mindössze három esetben fogadja el a népirtás tényét: a holokauszt, a hadifoglyok szisztematikus halálra éheztetése és a Leningrád ostrománál tanúsított német magatartás szerinte is kimeríti a genocídium fogalmát. Az ezeken felül elkövetett tömeggyilkosságokat azonban Ungváry szerint azért sem lehet népirtásnak nevezni, mivel azok végrehajtásában szovjet állampolgárok óriási tömegei segítettek, vagyis szovjet állampolgárok is részt vettek honfitársaik legyilkolásában.

Krausz a fenti felfogást olyan konkrét esetekkel szembeállította, amelyeket Ungváry Krisztián nem ismert el népirtásként: 9200 belorusz falunak és tanyának a felgyújtásával és 2,3 millió belorusz meggyilkolásával. Krausz szerint ezek a falvak, tanyák és lakosaik igenis parancsra történt népirtás keretében pusztultak el és haltak meg, amely pusztításokban részt vett a Magyar Honvédség is. Ungváry azonban – bár nem tagadja a magyar honvédek által elkövetett bűncselekményeket – hangsúlyozza, hogy ezek mögött nem létezett egy „népirtó terv”, hanem a magyar honvédek által elkövetett gyalázatok a partizánok akcióira adott – eltúlzott és elítélendő – válaszok voltak. Ezt az értelmezést bizonyítja szerinte, hogy ahol nem volt partizántevékenység, ott a megszállók nem gyújtottak föl településeket. Ráadásképp hozzátette: a Krausz Tamás által felemlített, szovjet dokumentumok által igazolt szörnyű számok valójában „fikciók”. A vita ezen a ponton a Krausz Tamás és Varga Éva Mária által a dokumentumkötetükhöz felhasznált ún. RÁB-anyagok megbízhatósága felé kanyarodott.

Mennyire megbízhatóak a RÁB-dokumentumok?

A Szovjetunióban elkövetett népirtások¹⁵ elsődleges forrásai a RÁB-dokumentumok. Ezen iratok megbízhatóságát azonban két irányból, az előállító hitelessége és a kivitelezés módszertana felől is megkérdőjelezte Ungváry. A RÁB-dokumentumokat a náciizmus bűneinek feltárására és nyilvánosságra hozására alapított hivatalos szovjet szerv, a Rendkívüli Állami Bizottság állította elő, amely 1943 után központi szerepet vállalt a „katyáni vérengzés” meghamisításában, a tömeggyilkosság elkövetését a németekre hárító náciellenes propagandában, alsóbb szinten pedig – Ungváry szerint – valójában az NKVD munkatársai állították össze ezeket a veszteségfelméréseket. Másodszor, hogy csak Belorussziában maradjunk, a RÁB-dokumentumokban regisztrált 2,3 millió belorusz közül hivatalosan eggyel se végzett partizán vagy szovjet katona, noha a dokumentumokban szereplő 9200 elpusztított falu és tanya egy részét is bizonyára a „honvédők” gyűjtötták föl a „felperzselt föld” taktikája jegyében.

Krausz azonban megbízhatónak tartja a RÁB-dokumentumokban – melyeket nem az NKVD állította össze, hanem előjárók, írástudók és a Vörös Hadsereg képviselői – szereplő számokat. Határozottan úgy véli, hogy a belorusz áldozatok 2,3 milliós számát nem lehet fiktívnek tekinteni, mivel a veszteségek felmérése idején senkinek sem volt érdeke – ellentétben például az elpusztult jószágok bejelentésével –, hogy több hozzátartozója elvesztését jelentse be. (Noha a vitán nem hangzott el az az érv, amely a RÁB-felméréseket elveti mint propagandaanyagot, mégis hadd cáfoljam ezt a megközelítést: milyen

¹⁵ A népirtás fogalmát, mint láttuk, többféleképpen határozhatjuk meg. Érvényesíthetjük úgy, hogy historizáljuk a kor jogi normáit (ekkor értelmezhetjük a kamenyec-podolszkiji deportálást „idegenrendészeti eljárásként”). Visszavetíthetjük a később született jogi kategóriákat, mint a második világháború utáni perek jogalapjául szolgáló „emberiség elleni bűncselekmények” esetében (lásd e jogi fogalommal kapcsolatos viták bemutatását és elemzését: BRAUN Róbert: *Holocaust, elbeszélés, történelem*. Osiris, Budapest, 1995. 139–153.). Végül megkísérelhetjük a már meglévő fogalmakat olyan tágon értelmezni, hogy ne szoruljon ki belőle a valóság (magam emellett vagyok).

propagandaanyag az, amelyet megszületése után – 1946-ban – titkosítanak?) Krausz nem vitatja, hogy a 2,3 millió áldozat között akadtak olyanok is, akikkel a partizánok végeztek; de a németek által elkövetett népirtásnak a partizánok tetteivel vagy akár a kijevei épületek felrobbantásával történő „relativizálása” szerinte „erkölcsi kérdéseket” vet fel, mivel a hitleri Németország támadta meg a Szovjetuniót és kezdte felégetni azt.

Összegezve azt mondhatjuk: Krausz elsősorban azért bírálta Ungváry eljárását, mivel értelmezése szerint „ideológiai megkötései” vannak. Míg a Németország és szövetségesei – köztük Magyarország – által előállított forrásokat elfogadja hitelesnek, addig a szovjet források megbízhatóságával kapcsolatban föltöbb szkeptikus. Ennek kapcsán jutunk a vita utolsó nagyobb témájához, a „kultúrrassizmus” vádjához.

A „kultúrrassizmus” kérdése

A vita utolsó, igen heves szakasza akörül bontakozott ki, hogy Ungváry Krisztián könyvében kulturális hierarchiába rendezte a harcoló feleket: „A szovjet hadsereg olyan civilizációs mintát testesített meg, ami az ország félázsiai jellegéből következett, és amelyet a sztálinista diktatúra (Sztálin=Dzsingisz kán telefonnal) tovább radikalizált. Ehhez képest még a magyar honvédség is jóval közelebb állt a nyugat-európai civilizációhoz. Válságos helyzetekben azonban a lakosságnak ebből semmi előnye sem származott. Felkészültségük hiányosságai és az emberi alkalmatlanságok sorozata semmivé tették azt a kulturális előnyt, amellyel a megszállók a megszálltak felé rendelkezhetek volna.”¹⁶

Ungváry könyvének egészében megmutatkozik az a felfogás, amit még az Ungváry Krisztiánt igen nagy szimpátiával fogadó fórumokon is szóvá tettek.¹⁷ A Szovjetunió „félázsiai” alakulat-

¹⁶ UNGVÁRY Krisztián: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban*. 440.

¹⁷ Lásd például Révész Sándornak a *Népszabadságban* megjelent könyvismertetését. Eszerint Ungváry Krisztián „általános és felületes megjegyzéseket tesz a nyugatias és keleties tömegek közötti kulturális távolságról, vi-

ként történő leírása – amelyet emblematikusan jelenít meg az eredetileg Buharintól átvett Dzsingisz kán-hasonlat – sokak számára elfogadhatatlan volt. Krausz Tamás sem mulasztotta el, hogy vitapartnerét „kultúrasszistának” minősítse, és az orosz kultúra értékeinek tagadásával vádolja. Ám amikor Ungváry Krisztián utólag konkretizálta, pontosan mire gondolt, problémásabb mondatokat írt le:

„Egy dolgot el akartam mondani, de a végén nem tudtam. Az a szemrehányás is ért, hogy én kultúrasszista vagyok, mert a Szovjetunió »ázsiai« jellegét hangsúlyozom. Azt hiszem, a különbség a náci és a szovjet tömeggyilkosságok módszerei között épp ezekben a kicsi momentumokban ragadható meg. Egy német tömeggyilkosságot németes pedantériával szerveztek meg, legalábbis az esetek egy részében. Amikor a Shoah Foundation interjút hallgattam a Gajsin környéki gyilkosságokról, azon lepődtem meg, ahogy a tanúk egy része felháborodottan mesélte, hogy a németek a kiásott gödrökhöz még lépcsőket is kialakítottak, hogy kényelmesen lehessen lemenni a gödör aljára (tetteseknek és áldozatoknak egyaránt). Ez az eset annyira jellemző. Nyilván aki kitalálta, tudta, hogy a gördülékeny gyilkolási munka feltétele, hogy minden mozzanat jól legyen megszervezve. Ez az, ami szerintem inkább nyugat-európai, illetve német gondolkodás. Abban biztos vagyok, hogy az NKVD nem bajlódott lépcsőcskék kialakításával, amikor gyilkolt. Aki ezt kultúrasszizmusnak gondolja, az szerintem téved.”¹⁸

Szerintem meg az téved, aki úgy gondolja, hogy 2016-ban, nagyjából száz évvel a nemzetkarakterológiai irodalom virágzása után, bármiféle szabatos – precíz! – magyarázat nélkül¹⁹

szont egyetlen szót sem veszteget arra a lélektani és morális különbségre, ami egy támadó, hódító és egy honvédó pozíció között van”. Elérhető: <http://nol.hu/kultura/ezeket-az-iszonyatos-bunokrol-nem-lehetett-beszelni-1579857> Letöltve: 2016. március 21.

¹⁸ „Hazatérve a vitáról kicsit tanácstalan vagyok...” kezdetű bejegyzés, 2016. február 18. *Ungváry Krisztián könyvei* Facebook-oldal. Elérhető: <https://www.facebook.com/ungvarykonyvek/posts/951981911559014> Letöltve: 2016. március 10.

¹⁹ Jótékonyan feledkezzünk meg arról, amikor Ungváry Krisztián a vitán azzal érvelt, hogy a „félázsiaiit” ő csak földrajzi értelemben használta, és arra gondolt, hogy Oroszország fele az Urálon túl található. Amellett azonban már

operatív fogalmaknak tesz meg olyan nemzetkarakterológiai toposzokat, mint a „németes precizitás”. Ungváry Krisztián borász, úgyhogy igazán tudhatná, milyen bornírtságokra és a probléma megoldásához semmivel se közelebb vivő „tudományos” válaszokra vezette a szellemtörténeti alapon író Szekfű Gyulát az, amikor 1922-ben a magyar bortermelés elmúlt összes hibáját „a magyar bortermelő lelki alkatának” megfoghatatlan fogalmából vezette le.²⁰

Például: a Vörös Hadsereg katonái által 1945-ben, Magyarországon elkövetett atrocitásokat az magyarázza-e meg jobban, hogy (állítólag) a moszkvaiak jobban tolakodnak a metrón – a vita során ezzel a szintén tudományos megállapításnak nem igazán nevezhető, személyes impresszióján alapuló példával élt Ungváry –, vagy pedig a totális háború történelmi szituációja, a megtett 2000 km és a korábbi támadóik elleni indulatok?²¹ Nem beszélve a meghódítók és a meghódítottak közti, rendszer-, kultúra- és etnikumfüggetlen, szélsőségesen egyenlőtlen hatalmi viszony magyarázó erejéről: hiszen a Németország nyugati részébe érkező amerikai katonák is tömegével erőszakoltak.²²

Meggyőződésem, hogy a „félázsiaihoz” hasonló jelzők inkább elfedik, mintsem feltárják a történelmi valóságot.

nem lehet elmenni, amikor arra a kérdésre, hogy nevezzen meg egyetlen szerzőt, aki tudományos munkában operatív fogalomként használta az „ázsiai” vagy a „félázsiai”, Ungváry Krisztián Tőkei Ferencnek az „ázsiai termelési móddal” kapcsolatos munkásságát említette.

²⁰ Vö. SZEKFŰ Gyula: *A magyar bortermelő lelki alkata. Történelmi tanulmány.* Budapest, 1922.

²¹ A korabeli – jellemzően középosztályi – naplóbejegyzések és későbbi visszaemlékezések (ezekből közül: „Törvényes megszállás.” *Szovjet csapatok Magyarországon, 1944–1947.* Szerk.: L. BALOGH Béni. Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2015. 43–45.). Itt a bevonuló szovjet csapatokat „ázsiai hordaként” írják le, nem szabad megfeledkezni arról, hogy a visszaemlékezők, a Horthy-korszakban szocializált beszélők szükségszerűen tették magukévá a rendszer szovjetellenes, antikommunista látásmódját és inkorporálták annak szótárát, amely nagyban meghatározta, hogy miként látták és értelmezték a szovjet katonák Magyarországon elkövetett atrocitásait. Hibát követünk el, ha reflexió nélkül magunkévá tesszük a magyar „úri középosztály” 1945-ös perspektíváját.

²² Lásd ezzel kapcsolatban Miriam Gebhardt munkáját: Miriam GEBHARDT: *Als die Soldaten kamen. Die Vergewaltigung deutscher Frauen am Ende des Zweiten Weltkriegs.* (München), 2015.

Zárás

A vita legvégén mindkét szereplő lehetőséget kapott arra, hogy összegezze nézeteit. Ungváry Krisztián újra leszögezte, hogy a „Nagy Honvédó Háború” sztálinista propagandatermék volt. Krausz szerint ezt majd eldöntik azok, akiknek „az elődei meghaltak a háborúban”: ezeknek az elődöknek a száma 27 millió. Itt megjegyzem: a történettudomány nem demokratikus, hanem egy olyan intézményesített diskurzus, amelyben nem a milliók szavazatai számítanak. Ungváry Krisztián konklúziójához pedig azt tenném hozzá: elfogadható, hogy a „Nagy Honvédó Háború” sztálinista propagandatermék, ám akkor azt se felejtjük el, hogy a „magyar nemzet” viszont a reformkor politikai terméke, ennek ellenére mégis olyan eleven, hogy mindennap megtapasztalhatjuk. Egyetlen konfliktus biztosan volt a világ-történelemben, amelyre relativista történészségem „szakmai” arcvesztése nélkül azt tudom mondani, hogy volt „jó” – de minimum jobb – oldal és „rossz oldal”, és ez a második világháború.

Kétségtelen, hogy strukturálisan két embertelen diktatúra, a náci Németország és a sztálini Szovjetunió állt szemben egymással. Tény, hogy a partizánok is követtek el tömeggyilkosságokat, és rengeteg „bandita” volt közöttük. A Vörös Hadsereg „felszabadító” katonái által elkövetett erőszak és fosztogatás pedig óriási méreteket öltött. Mégsem feledkezhetünk el arról, hogy a Szovjetuniót megtámadó náci megszállók és aztán a Magyarországot megszálló szovjetek között esszenciális különbség volt. Míg a náci megszállók olyan kolonizáló tervekkel érkeztek a Szovjetunióba, amelynek megalkotói legkevesebb 30-50 millió ember kiirtásával számoltak, és azzal, hogy az oktatási lehetőségek felszámolásával egy generáció alatt félállati sorban lévő, a „gyarmatosítókat” kiszolgáló rabszolgákká tegyék a helyi lakosságot, addig a Magyarországra érkező szovjetek nem hogy népiirtó tervvel nem érkeztek, de 1945 után minden addiginál többen szerezhettek érettségit hazánkban. És míg a Szovjetuniót megtámadók faluk és tanyák ezreit irtották ki, addig Magyarországon – egy-két kivételtől eltekintve, mint például Kápolnapuszta máig vitatott esete – erre nem akadt példa.

És akkor el lehet gondolkozni azon – élesen megfogalmazva –, hogy ennek van-e nagyobb jelentősége, vagy annak, hogy melyik hadsereg katonái ismerték az angolvécét, és melyiké nem.

Csunderlik Péter